

ISTRAŽIVANJE GRADA HODANJEM

VALENTINA GULIN ZRNIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

MIRNA TKALČIĆ SIMETIĆ

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 26. 2. 2024.
Prihvaćeno: 23. 4. 2024.
DOI: 10.15176/vol61no11
UDK 394(497.521.2)
39-027.541(497.521.2)
39-027.541(497.521.2)

Ovaj rad bavi se hodanjem kao etnografskom tehnikom, oblikom spoznavanja, temeljnim načinom bivanja u svijetu te kao ulaznom niti u razumijevanje ritmova i načina kretanja tranzitnim javnim prostorima (ulicama i pločnicima). U okviru višegodišnjeg kulturnoantropološkog istraživanja Zagreba oslanjamo se, između ostaloga, na *hodajuću etnografiju grada* koju u ovome radu predstavljamo kroz nekoliko oblika: sušetački intervjui, solitarne šetnje te suistraživački sušetački razgovori. Fokus na hodanje proširuje domene epistemološke pozicije, temeljno usidrene u mogućnostima spoznavanja hodajućeg misaonog tijela kroz *(multi)percipiranje sa sustvaranjem*. Rasprava se dalje konkretizira uvidima iz istraživanja kretanja središtem Zagreba u poslijepotresnom razdoblju, pri čemu su susreti s izmijenjenom materijalnošću grada i nužne promjene kretanja i ritma hodanja međupovezani s promjenama doživljaja grada, mogućnostima zamišljanja njegove budućnosti i transformacijom političkog subjektiviteta.

Ključne riječi: hodajuća etnografija grada, metodologija, Zagreb, ulice, potres, poslijepotresna obnova

**Život je podjednako duga šetnja i dugi razgovor,
a putevi kojima hodamo su oni koje živimo.
(Ingold i Vergunst 2008: 1)**

Kako smo krenule? S jedne strane, istraživanje grada hodanjem je prije nastalo na terenu nego na papiru, prije kao intuitivno tijekom bivanja u istraživanju nego kao definirana istraživačka tehnika u prijavljenom projektnom prijedlogu: niz odlazaka na teren dobilo je naziv "idem se prošetati gradom", a sati i sati samostalnog istraživačkog hodanja ili onog sa sugovornikom tek su naknadno dobili ime "šetajuća etnografija", kao i svoj metodološki osvrt u knjizi *Grad kao susret* (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019: 29–31). U ranijim istraživanjima u gradu Zagrebu (2016–2018) bavile smo se istraživanjem javnih prostora,

primarno trgova u središtu grada kroz različita javna događanja, ali u podlozi su bile različite “vrste hodanja” – špinciranje, adventiranje, hodanje u procesiji, hodanje u protestnoj povorci, prolaženje, sudjelovanje u turističkim turama po gradu, uključivo i hodajući intervjui koji su provodeni u šetnji sa sugovornicima kroz centar grada (ibid.). Godina 2020. otkrila je jedan drugi grad – u doba pandemijske stvarnosti i potresnih okolnosti hodanje gradom otkrilo je “zvučnu tišinu”, kako je rekao jedan sugovornik: praznine od zvuka, od susretanja, praznine otvorenih prostora, učinile su kretanje gradom drugačijim doživljajem nego ranije. Nastavljajući istraživanja u poslijepotresnoj stvarnosti Zagreba i Petrinje – sustavno u okviru pripreme disertacije (Tkalčić Simetić) te u okviru projekta *Urbane budućnosti* (Gulin Zrnić) – suočavamo se s potrebom da kretanje, hodanje, pješačenje u gradu, obradimo kroz spoznajna pitanja i tome posvećujemo ovaj tekst.¹

U antropološkim klasicima hodanje i druge vrste kretanja spominju se usputno i “pozadinski”: kada Malinowski u 1920-ima opisuje provođenje etnografskog istraživanja navodi da istraživač može ponekad ostaviti olovku i papir te krenuti u šetnju s domorocem (1979: 20), ali kretanje nije metodološka tema; Geertz deklarira da ne istražuje selo, nego u selu, a u kojemu se sigurno kretao i hodao, ali to nije postulirano kao nužni dio gustog opisa, iako doduše spoznaju o borbama pijetlova na Baliju započinje specifičnim kretanjem – trčanjem s gomilom (1973); Marcus uspostavlja multilokalnu etnografiju i praćenje ljudi, koncepta i ideja (1995), ali iako je tome u podlozi implicitno kretanje, ipak istraživanje fokusira na lokacije i mjesta, a ne na aktivnost kretanja između njih. Kretanje/hodanje tako ostaje efemerno u antropološkim tekstovima 20. stoljeća i bez posvećene rasprave u smislu epistemološkog alata, a što se mijenja u posljednjih dvadesetak godina s obimnom literaturom koju ćemo i prokomentirati u nastavku teksta.

Naši pristupi istraživanjima već se godinama grade unutar područja urbane antropologije i antropologije prostora, koncepta proizvodnje i konstrukcije urbanih prostora i “oprostorene kulture”, pristupima otjelovljenog iskustva, antropologije osjetila i teorijama afekta, kroz izvedbene pristupe, poimanjem mjesta i prostora kao procesa, pa onda i sve češćim promišljanjem o stvaranju značenja mjesta kretanjem i mobilnosti (usp. Gulin Zrnić 2009; Čapo i Gulin Zrnić 2011; Tkalčić Simetić 2016; Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019; Jarec i Gulin Zrnić 2021).² U ovome radu bavimo se kretanjem u smislu hodanja, pješačenja gra-

¹ Urbana istraživanja koja su u temelju ovoga rada provode se već jedno desetljeće, prvo u okviru projekta *Stvaranje grada: prostor, kultura i identiteti* (HRZZ, IP-2013-11-2350, 2014–2018), potom u okviru bilateralnog hrvatsko-slovenskog projekta *Urbane budućnosti: zamišljanje i aktiviranje mogućnosti u nemirnim vremenima* (HRZZ – ARIS, IPS-2020-01-7010, 2020–2024) te u okviru aktualnog projekta *Kakve gradove želimo? Suvremene transformacije urbanih vizija, praksi i etika* (EU – NextGeneration/IEF 2024–2027). Sudjelovanje Mirne Tkalčić Simetić omogućeno je kroz projekt razvoja karijera mladih istraživača – izobrazba novih doktora znanosti (HRZZ DOK-2021-02). Više o istraživačkim projektima i aktivnostima www.citymaking.eu.

² Zanimljivo je uočiti i vlastitu procesnost u radu: dok u zborniku *Mjesto, nemjesto* (Čapo i Gulin Zrnić 2011) u uvodnom teorijskom poglavlju, kao ni u ostalim člancima, ne promišljamo stvaranje mjesta kretanjem, činjenica je da su nas specifičnost vlastitog terena u kasnijem radu (otvoreni javni prostori – trgovci, ulice) i terenska intuicija usmjerile na hodajuće pristupe istraživanju i spoznaji, a rastuća literatura u tom području dala je konceptualni i metodološki legitimitet. Stoga gotovo desetljeće i pol nakon spomenutog

dom. Hodanje se, kao elementarna čovjekova tjelesna aktivnost, prečesto uzima trivijalno, kao primjerice i disanje, bez većeg značenja u spoznajnom smislu. U etnologiji i kulturnoj antropologiji te folkloristici etablirano je poimanje da je pričanje način oblikovanja svijeta i zbilje što se odražava i u razumijevanju dijaloškog konstruiranja znanja u antropološkim intervjuima, a ovdje dalje predlažemo da je i kretanje način oblikovanja svijeta i stvarnosti. Razumijevanju spoznajne dimenzije kretanja/hodanja doprinosi i ontološka kritika objektivirane stvarnosti, odnosno drugačije poimanje našeg bivanja u svijetu. Hodanje stvara oprostoreno, ovremenjeno, kontekstualizirano, na mnogim razinama interaktivno, i na otjelovljenom iskustvu zasnovano znanje kojim konstruiramo stvarnost naše svakodnevice.

U prvome dijelu članka u širokim koracima postavljamo scenu – kako je do interesa za hodanje došlo – te nastavljamo s poglavljem u kojemu se opsežnije bavimo pitanjem kako hodanje oblikuje našu spoznaju. Nadalje, opisujemo i reflektiramo o našem konkretnom provođenju hodajuće etnografije. Nakon kratkog osvrtu na potrese 2020. godine, u daljnja dva poglavlja bavimo se hodanjem ulicama u širem centru Zagreba, grada koji je obilježen poslijepotresnim stanjem i aktualnom višegodišnjom obnovom te polazimo od pretpostavke da materijalna transformacija prostora nakon potresa mijenja otjelovljeno pješačko kretanje stanovnika: na koji način se u okviru svakodnevnih susreta pješaka s materijalno transformiranim središtem grada (zaštitne, stabilizacijske, građevinske i radne intervencije) mijenja doživljaj grada u razdoblju nakon potresa?; kako se mijenjaju načini, rute i ritmovi kretanja stanovnika?; te kakav je afektivni utjecaj takvih izmijenjenih prostora na doživljaj i poimanje budućnosti grada?

U ovome članku fokus je na upućivanju na važnost i vrijednost epistemološke dimenzije hodanja kao etnografske tehnike u istraživanju gradova, a primjer kojim to pokazujemo odnosi se na istraživanje centra Zagreba hodanjem nakon potresa 2020. godine.³ Društveno-političke okolnosti i upravljanje gradom u proteklih 20-ak godina, izmijenjena materijalnost grada nakon potresa kao i život stanovnika centra u kontekstu čekanja, neizvjesnosti, nepovjerenja prema provedbi obnove, iseljavanja, dugotrajne krize i ukupne nesigurnosti, čine življeno iskustvo i značenja koja se isprepliću, izviru i propituju kroz istraživanje grada hodanjem.

ŠETNJA KROZ POVIJEST HODANJA

Prolazeći kroz literaturu uočavamo esencijalnost hodanja u stvaranju Jean-Jacquesa Rousseaua, koji je *homo viator* – “putovati pješice” njemu je “najmiliji od svih načina života”

zbornika možemo revidirati razumijevanje stvaranja mjesta i kroz epistemološko evaluiranje kretanja (usp. i Jarec i Gulin Zrnić 2021).

³ Prijepotresni Zagreb tema je analiza koje nastaju, između ostaloga, istraživanjem hodanjem donjogradskim središtem, a u podlozi imaju afektivni i ontološki pristup na kojemu se i gradi teza o “gradu kao susretu” (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019) te čini okosnicu za nastavak i sveobuhvatniju razradu metološko-epistemoloških pitanja, u ovom članku oprimjerenih hodanjem u poslijepotresnom Zagrebu.

– od uzbudljivih mladenačkih putovanja u kojima dok hoda sanja, mašta i gradi “palaču budućnosti”, do kasnijih nadahnjujućih, samotnih i meditativnih šetnji u prirodi u kojima, s kojima i kroz koje spoznaje čovjekovu iskonsku prirodu, Rousseau povezuje hodanje, mišljenje, postojanje i življenje (Rousseau 1997; Gros 2021: 53–65). Za razliku od ovakvog introspektivnog pristupa i u kojemu je čin hodanja bio heuristička metoda, Honoré de Balzac svoju *Teoriju hodanja* (1833) uspostavlja metodom opažanja, prateći prolaznike na pariškim bulevarima i opisujući kako načini hodanja ovise o osobnosti, raspoloženju, visini i težini, odjeći i obući, profesiji i klasnoj pripadnosti, te implicirajući da je način hodanja sukladan čovjekovoj biti (Collado-Vázquez i Carrillo 2015). U eseju *Hodanje* (1862) pasionirani hodač Henry David Thoreau navodi da je za tu “plemenitu vještinu” nužna “dokolica, sloboda i nezavisnost”, pridaje hodanju vrijednost samospoznajnog i samorefleksivnog te glorificira povezanost s Prirodom, upozoravajući u cijelome tekstu kako se ta veza gubi u tadašnjem sve urbaniziranijem i industrijaliziranijem društvu (Thoreau 2016).

Hodač se, međutim, pojavljuje upravo i u takvome novom okruženju: u gradu, u gomili, među zgradama, u buci i smogu – pariška svakodnevica kraja 19. stoljeća inspirirala je poetiku grada Charlesa Baudelairea te kasnije kritičke eseje Waltera Benjamina iz 1930-ih u kojima je ocrtao figuru flanera (franc. *flâneur*) – gradskoga šetača koji u svojoj dokolici ide u duge šetnje bez posebnog cilja i neujednačenog ritma, luta ulicama i otkriva nove dijelove grada (Benjamin 2002: passim). Cilj mu nije prepoznavati ljude po izgledu ili hodu (usp. Balzac), nego izgubiti se u “gradu kao labirintu” (ibid.: 429–430). Za flanera je grad istovremeno i poznat i nepoznat: u prostornim metaforama grad je i “soba” u kojoj sve dobro poznaje, sve mu je blisko, ali i novi, otkrivajući “krajolik” u kojemu “nemirno luta društvenom divljinom”, krajolik “izgrađen od čistoga života” (ibid.: 417–418, 880). Drugi svepoznati koncept koji oslikava urbano kretanje je koncept *dérive* – u smislu hodača nošenog strujom/tokom, a što Guy Debord (1958) definira kao različito od klasične šetnje, dapače, izrazito različito od distanciranog, buržoaskog, dokonog flanera s kraja 19. stoljeća, te nosi u sebi inspiraciju avangardnog nadrealizma početka 20. stoljeća i revolucionarnu (situacionističku) ideologiju radikalne društvene promjene druge polovice stoljeća. *Dérive* je tehnika u kojoj tijekom jednog cijelog dana, ili pak višednevno, dvije-tri osobe zajedno hodaju kroz raznolike gradske ambijente i dijele svoje impresije kako bi došle do što “objektivnijih zaključaka”. Opsegom to može biti manje susjedstvo jasno prostorno definirano ili kretanje cijelim gradom, ovisno o tome je li cilj “istraživanje terena ili emocionalna dezorijentacija”, iako nikada nije moguće potpuno razdvojiti ta dva pristupa, a u podlozi im je bavljenje ne/osviještenim utjecajem geografskih okoliša i atmosfera na emocije i ponašanje pojedinaca, odnosno “psihogeografska artikulacija modernog grada” (ibid.).

Šetajuće tehnike *flanerizam* i *dérive* posebice u 1990-ima doživljavaju svoj procvat ne samo kao akademski koncepti u urbanim studijima nego i u praktičnom smislu umjetničkog i aktivističkog, “običnog” individualnog ili grupnog samoinicijativnog otkrivajućeg, i čak organiziranog turističkog hodanja gradovima. Krajem stoljeća “umjetnost hodanja” izvlači instrumentalnu i funkcionalnu bipedalnu radnju u sferu zdravstvenog, rekreativno-sportskog, terapijskog, pedagoškog, estetskog, spoznajnog, duhovnog, transformativnog. Na

prijelazu stoljeća, 2001. godine, objavljena je “povijest hodanja” Rebecce Solnit, a 2009. “filozofija hodanja” Frédérica Grosa – u ovim publikacijama oslikava se trend izdanja u kojima se i akademskoj i širokoj publici pregledno i pasionirano približavaju i komentiraju teme filozofskih, pjesničkih, hodočasničkih, meditativnih, lutalačkih, romansiranih, promenadnih, planinarskih, performativnih i drugih hodanja, obrađujući teme koje čine mnogostruka značenja takve vrste kretanja – svakodnevnost, sporost, tišina, sloboda, napor, ugoda, izazov, ritam, zaobilaženje, prepuštanje, nefiksiranost. Mnogim hodanjima bliska je i istraživačka vizura, a u našem pristupu je ona središnja.

HODANJE

“Ne pišem samo rukom, moja noga želi sudjelovati” piše filozof Friedrich Nietzsche u “preludiju” knjizi *Radosna znanost* (1882) sažimajući u četiri stiha svoja mnoga hodanja u kojima “dolazi do misli”, stvara hodajući, “piše sa svojom nogom”, kako je naslovio ovu aforističku minijaturu.⁴ Zajedno s tijelom koje ulaže napor za hodanje tako i “potiče misao da propituje: još malo dalje, još malo više” (Gros 2021: 23). I Jean-Jacques Rousseau, pasioniran hodač, navodi da kada se zaustavi – prestane misliti, “moj um radi jedino s mojim nogama”. Mnogi veliki mislioci isticali su važnost hodanja i kretanja za razmišljanje oponirajući dominantnoj podjeli uma i tijela koja je znanost dugo svodila isključivo na racionalni um. To je ostavilo pečat na svim humanističkim i društvenim znanostima, tako i na etnologiji i kulturnoj antropologiji, disciplini koja je utemeljena na empirijskom, ali posredovanom kroz riječ više nego kroz tijelo. Rehabilitiranje *otjelovljenog iskustva* počinje od 1980-ih godina kao reakcija na reprezentacijske, diskurzivne, hermeneutičke i semiotičke analize – fenomenološki pristup i tjelesni obrat, osjetilni obrat, afektivne teorije, nova paradigma mobilnosti, prostorni obrat, ontološki obrat – niz je intelektualnih vrtloga u proteklim desetljećima koji oblikuju nova razumijevanja bivanja u svijetu, a hodanje će pri tome ponovo biti prepoznato kao epistemološki potentno i relevantno, svojevrsni hodajući obrat.⁵

“Hodanje gradom” naslov je i poglavlja u knjizi *Invencija svakodnevice* Michela de Certeaua (2002: 155–176). Nasuprot panoramskom, totalizirajućem i panoptikonskom pogledu odozgo (urbanisti, planeri i kartografi) suprotstavlja pješачko kretanje stanovnika kao temeljni oblik iskustva u kojemu je tijelo “ošeteno ulicama koje ga okreću i skreću” u gradu koji ima “neproničnu povijest” i “neizvjesnu budućnost”. Nebrojeno je koraka, ali svaki

⁴ “Writing With One’s Foot”, Preludij u njemačkim stihovima, br. 52, *Radosna znanost*, engleski prijevod/ izdanje 2008: 21.

⁵ Neki od ključnih i/ili preglednih tekstova o navedenim teorijskim obratima: Jackson 1996; Frykman i Gilje 2003; Sheller i Urry 2006; Gregg i Seigworth 2010; Biti 2011; Abram i Bajić 2022; opus Tima Ingolda (dalje u tekstu). Pristupi bliski našem radu odnose se na etnografije napuštenih i ruiniziranih okoliša u kojima je hodanje eksplicirani metodološki postupak (Edensor 2008; Potkonjak i Škokić 2022) ili podrazumijevani kontekst susreta s materijalnošću (Navaro-Yashin 2012).

je zaseban “stil taktilnog razumijevanja i kinetičkog usvajanja” pri čemu pješačka kretanja tvore “jedan od onih ‘stvarnih sustava čije postojanje uistinu čini grad” (de Certeau 2003: 161). “Operacija hodanja”, odnosno “djelatnost prolaznika” može se prenijeti u iscrtanu rutu, kao čitljivi (mapirani) trag hodanja “smješten u ne-vrijeme projicirane površine”, međutim ostavlja nevidljivom samu “radnju koja ju je omogućila” (ibid.: 162 i d.), odnosno praksu, zajedno s izborima, emocijama, ritmom i tijekom u vremenu. Favoriziranjem (totalizirajuće) geografske čitljivosti (fiksiranje ruta) zaboravlja se ovaj životni “način da se bude u svijetu”. Hodanje, koračanje je “prostor iskazivanja” – prisvajanja, ostvarenja mjesta i odnosa, a mnoge svakodnevnne prostorne *taktike* (prečaci, zaobilaženje, prelaženje, improvizacije u kretanju i sl.) de Certeau odčitava u okviru (pješačkog) opiranja koje “obični korisnici grada” prakticiraju u odnosima moći naspram svega onoga što urbani sustav uspostavlja, regularizira, normira, disciplinira i kontrolira.

Hodanje zauzima i središnju poziciju u sveobuhvatnom filozofskom pristupu koji socijalni antropolog Tim Ingold razvija već više od trideset godina. Za autora, hodanje predstavlja jednu od ključnih potki za razumijevanja složenog odnosa između kretanja, percepcije i otjelovljenog znanja te omogućava ocrtavanje interakcija između ljudi i njihove okoline kroz procesne, iskustvene i relacijske aspekte (Ingold 2000, 2011). U okviru Ingoldove filozofije, hodanje predstavlja fundamentalni način spoznavanja te je izjednačivo s onim što znači biti čovjekom kao društvenim bićem (Ingold i Vergunst 2008: 2). Nadalje, hodanje i govorenje predstavljaju kontinuirane prakse koje određuju ljudski život, također poiman kao neprekidnost procesa spoznavanja i organskog rasta linije života (engl. *life-line*) koja se presijeca i prepliće s mnogim drugima u “mreži zapetljanih odnosa” (engl. *meshwork*) kojima tkanje života neprestano biva tkano u složenom međuodnosu (Ingold 2007: 103).

To putovanje stanovnika svijeta kroz uronjenost u okolinu i neprestano usklađivanje s njom Ingold naziva *wafaring*.⁶ Lik *wayfarera* utjelovljuje “biće” izoštrene percepcije, koje gleda, sluša, osjeća putem i “budno prati nebrojene znakove” (ibid.: 78) koji potiču i najmanju prilagodbu (primjerice, orijentacije, tempa, posture i dr.) te se koristi taktikama (u smislu kako taktike definira de Certeau) i improvizacijama u procesu stvaranja krivudajućeg puta kroz neprekinuto kretanje i interakciju sa živom i neživom okolinom. Istaknuta je ta povezanost s ukupnim okolišem kroz koji se kreće, monitorira ga, suodnosi se, prilagođava mu se i otkriva ga istovremeno (ibid.). Drugim riječima, smisao *wayfaringa* je u putovanju i kretanju, a ne u odredištu. *Wayfarer* nije distancirani promatrač – temeljni naglasak tog “putovanja” je na aktivnoj multiosjetilnoj percepciji i neprestanom usklađivanju s okolišem – stoga aktivno sudjeluje u stvaranju okoliša kojega je sastavni dio, kojim se kreće i kojim biva stvaran i usmjeravan na svom putu. Shanti Sumartojo i Sarah Pink (2019: 76–77) spoznajnu dimenziju, tj. nova znanja koja se kontinuirano stvaraju tijekom puta (“susretanjem stvari, ljudi ili okolnosti”) te stalnim “malim odlukama” u prilagodbi kretanja smatraju ključnom odrednicom (životnog) putovanja *wayfarera*:

⁶ U tekstu zadržavamo pojam *wayfaring* i *wayfarer* jer ne nalazimo istoznačnicu u hrvatskom jeziku koja bi u semantičkoj punini mogla funkcionirati kao prijevod.

Štoviše, kako se ta nova shvaćanja dodaju postojećem znanju, putovanje postaje sedimentirano u načinu na koji se spoznajemo, nerazdvojivo od naših okolina i neprekidno se konstituirajući u njima i kroz njih.

Poimanje *wayfaringa* kroz liniju (života) koja se neprestano odmotava i izranja dovodi nas do Ingoldova pristupa temporalnosti. Oslanjajući se na koncept “trajanja” (engl. *duration*) Henrija Bergsona, Ingold (2007: 118) kroz opisani koncept linije ostvaruje povezanost vremena i prostora kroz življeno iskustvo. Linija, koja nastaje kretanjem misaonog tijela, predstavlja ujedno i vremenski kontinuum u okviru kojeg se “linearnost” (ibid.) ostvaruje kroz supostojanje različitih vidova temporalnosti u sadašnjosti.

Prošlost, stoga, daleko od toga da je odvojena od sadašnjosti kao repozitorij dovršenih poslova, neprestano je prisutna u sadašnjosti, pritišćući prema budućnosti. (Hallam i Ingold 2007: 11; usp. Ingold 2007: 119)

Ingoldovo poimanje linearne temporalnosti odmiče se od konvencionalnih jednodimenzionalnih pristupa temporalnosti kao diskretnim sljedovima isječaka vremena.

Iako je vrijeme života linearno, njegova linearnost je posebne vrste. To nije vrsta linije koja ide od točke do točke, povezujući niz sadašnjih trenutaka raspoređenih dijakronijski kao što bi se prostorne lokacije mogle rasporediti sinkronijski. To je prije linija koja raste [...]. (Ingold 2007: 118)

Suštinski, riječ je o prezentističkom okviru promišljanja, u okviru kojeg je sadašnjost sidrište temporalnog iskustva. Na to iskustvo utječu i prošlost, ali i mogućnosti kontingentne i izranjajuće budućnosti. U tekstu zasnovanom na etnografskom istraživanju, Tim Ingold i Jo Lee (2006: 75) pričanje u hodu (što ćemo kasnije prisposodobiti kao “sušetačke intervju”) nalaze posebice potentnim za uzburkavanje različitih vidova temporalnosti, odnosno, “promišljanje i percepciju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te njihovo kombiniranje u odnosu na rute”. Na taj način, autori otvaraju mogućnost etnografskog istraživanja utjecaja hodanja na načine na koje ljudi percipiraju temporalnost i o njoj progovaraju. Ingoldova filozofija nudi, dakle, jedinstvenu perspektivu u sagledavanju temporalnih i prostornih aspekata relacijski ostvarene društvenosti.⁷

U postavljanju teorijskih okosnica u ovome članku, potrebno je istaknuti i činjenicu da se hodanje, koje ćemo kao primjer metode kasnije analizirati, odvija u prostoru koji je obilježen potresom u smislu izazvanih oštećenja na građevinama kao i postavljanja materijalnih intervencija koje služe privremenoj zaštiti, prolasku, rekonstrukciji i gradnji (ograde, skele, koridori i sl.). Hodanje u takvoj okolini i susreti s potresom oštećenim materijalnostima

⁷ Tim Ingold se u oblikovanju svojih misli odmiče od uspostavljenih kanona u istraživanju i pisanju: njegova bogata etnografska ekspertiza i teorijske razrade tijekom karijere daju mu legitimitet za taj odmak, kao i za provokacije koje imaju za cilj navoditi na promišljanje. Stoga će za neke Ingoldova filozofija biti izvor “frustracije” (Hornborg 2018: 255), a za druge podloga za kritički osvrt na različite aspekte njegova filozofskog pristupa (usp. Baijić 2016). Neki od sljedećih članaka može se posvetiti takvim raspravama, no to bi u ovome članku premašilo početnu ideju o istraživanju grada hodanjem, a za što su Ingoldove ideje više nego inspirativna linija ovog akademskog putovanja.

mijenjaju kod stanovnika i doživljaj grada i politički subjektivitet. U tom smislu instruktivna je studija antropologinje Yael Navaro-Yashin (2012) koja se temelji na etnografskom istraživanju na poslijeratnom Cipru, pri čemu tumači oblikovanje subjektiviteta kroz “re-lacijsku proizvodnju i transmisiju afekta” (ibid.: 172) poslijekatastrofičnih (ratnih, potresnih ili sl.) materijalnosti i ljudi koji su njima okruženi. Polazeći od ideje balansiranja unutarnjeg (subjekt, psiha) i vanjskog (objekt, okolina) autorica uvodi perspektivu “afekt-subjektivitet kontinuuma” (ibid.: 24), ističući da je afekt sadržan u materijalnosti samih (pa makar i porušenih) objekata te da biva prenošen kroz njihovu “čvrstoću, prisutnost, vidljivost i opipljivost” (ibid.: 203).

Okolina ruševina ispušta afekt melankolije. Istovremeno, oni koji nastanjuju taj prostor ruševina osjećaju melankoliju: dovode ruševine u diskurs, simboliziraju ih, tumače ih, politiziraju ih, razumijevaju ih, projiciraju svoje subjektivne sukobe na njih, pamte ih, pokušavaju ih zaboraviti, historiziraju ih, i tako dalje. (ibid.: 172)

Autorica zaključuje da je afekt posredovan, tj. da su razina afektivne napetosti između subjekta i objekta, njegova kvalifikacija, verbalizacija te pridavanje značenja afektivnom prijenosu uvjetovani poznavanjem konteksta u kojima (ruševne) materijalnosti zatičemo. Ovakav pristup omogućava zadržavanje koncepta subjektiviteta kao onog koji je s afektom “isprepleten, kohabitirajući ili međusobno implicirajući” (ibid.: 26). Nadalje, njezini uvidi otvaraju mogućnost promišljanja načina, uzroka i posljedica *neharmoničnog* usklađivanja s okolinom u različitim kontekstima poslije katastrofa, uključujući poslijepotresne. Posljednje, ali ne i najmanje važno, njezin pristup omogućuje bolje razumijevanje i zahvaćanje političke dimenzije odnosa između ljudi i njihove okoline. Napose je zanima na koje načine materijalizacija političkih odluka u poslijekatastrofičnom kontekstu, osim što mijenja materijalni okoliš, utječe i na oblikovanje iskustava i percepcija stanovnika zahvaćenih tim kontekstom:

Transformacije u vanjskom (prostornom, fizičkom, izgrađenom, materijalnom) okolišu političkim sredstvima izazivaju kvalificirane oblike unutarnjeg (interiornog, unutarnjeg, subjektivnog) iskustva koje su izražene u otjelovljenim i metaforičkim oblicima. (Navaro-Yashin 2012: 77)

Autoričin pristup nudi teorijsku potku za promišljanje načina na koji upisivanje političkih odluka u poslijekatastrofične materijalne okoliše utječe na transformaciju političkog subjektiviteta. Taj pristup povezujemo s Ingoldovim kao ključnim za razumijevanje načina na koji upravo hodanje (poslijekatastrofičnim) krajolicima, kao podrazumijevani i nepropitivani (a temeljni) način ljudskog bivanja u svijetu, omogućuje niz susreta s politički transformiranom materijalnošću. Kroz te susrete, ostvarene na putu, *wayfareri* (stanovnici, ali i istraživači) stječu kontekstualno i na otjelovljenom iskustvu utemeljeno znanje. Promatrajući pješačko kretanje *wayfarera* pločnicima poslijepotresnog grada kroz prizmu linija *mreže zapetljanih odnosa* (engl. *meshwork*), u kombinaciji s pristupom Navaro-Yashin, moguće je produbiti uvide u načine na koje poslijepotresne materijalne intervencije (i njihova politička uvjetovanost) utječu (engl. *affect*) na promjenu mreže linija (kretanja/

života/spoznavanja). U ovome članku taj će pristup biti ilustriran uvidima iz poslijepotrebnog Zagreba u razmatranju epistemološkog potencijala istraživanja grada hodanjem.

HODAJUĆA ETNOGRAFIJA

Hodajuća etnografija ima dvije karakteristike koje je istaknutije definiraju nego druge istraživačke tehnike. Prvo, to je *oprostorena* tehnika, više od drugih upućuje na prostor u kojemu ne samo bivamo nego se krećemo kroz njega i upravo ta izmjena slika, podražaja, susreta upućuje nas na veću osviještenost o prostoru nego što je to slučaj s intervjuima koji se provode boravkom na jednoj lokaciji, makar i na otvorenom. Uostalom, potrebno je paziti i gdje hodamo pa nas i to nuka na opažanje i osluškivanje prostora i materijalne okoline u kojoj se krećemo: ponekad je to registriranje prostora sasvim periferno pa ga gotovo da i nismo svjesni iako usmjerava naše kretanje, ali u nekim okolnostima postaje izrazito, primjerice, u situacijama izmijenjene materijalnosti kao što je postojanje prepreka na pločniku koje zahtijevaju reakciju i izmjenu u našim rutiniziranim korištenjima grada.

To nas vodi do druge značajne karakteristike ove istraživačke tehnike, a to je njezina ovremenjenost kroz *ritam*. Hodanje, odnosno ritam hodanja uvjetovan je brzinom koju možemo proizvesti kao pojedinci određene dobi i konstitucije, odlukom o brzini kojom se želimo kretati (od spore šetnje do brzog hoda), našim raspoloženjem, okolnostima na putu hodanja kao što su iznenadni susreti i zaustavljanja, ritmovima koje uspostavljaju regulatori gradskoga života kao što su semafori, te materijalnosti prostora kojim hodamo, a ovo potonje najčešće doživljavamo fiksnim – zgrade, pločnici i kolnici čine se trajnim i stabilnim u prostoru, međutim, ako ništa drugo, upravo su “zagrebački” i “petrinjski” potresi pokazali kolika je to iluzija.

Ritam je osnovno obilježje krećućeg misaonog tijela. Za ovaj rad od posebne je važnosti zapažanje francuskog filozofa Henrija Lefebvrea (2004: 96; usp. Hallam i Ingold 2007: 10) da su “razlike unutar ponavljanja” ključno obilježje ritma. Ostavljanjem po strani pitanja je li ritam procesan ili sukcesivan (Hallam i Ingold 2007: 14), moguće je orijentiranje na njegovu važnu značajku da ritam “kontinuirano odgovara na perturbacije u uvjetima odmatajućeg zadatka” (Vergunst 2008: 116) pred kojim se nalazimo. Odnosno, misaono tijelo će na promjene, prepreke i izazove u okolini odgovoriti promjenom ritma, utječući istovremeno na ritmičke konstelacije okoline u kojoj se nalazi. Lefebvreov (2004) teorijsko-metodološki pristup “ritamalizacije” omogućava razumijevanje tih konstelacija, koje nude ulaz u istraživanje odnosa između vremena i prostora u specifičnom urbanom kontekstu. On nudi i putokaz za istraživanje urbanih ritmova, gradeći sliku ritamanalitičara koji “misli svojim tijelom, ne u apstraktnoj, već u življenoj temporalnosti (ibid.: 31). Međuodnos prostora, vremena i ritma Lefebvre (ibid.: 96) donosi kroz predstavljanje ritma kao “temporaliziranog prostora”, u čemu leži njegov veliki značaj. Naime, na taj način ritam postaje vrsta umještenog/lokaliziranog vremena, čije je iskustvo neodvojivo od (urbanog) konteksta. Odnosno, ritam postaje “aspekt kretanja ili postajanja” (ibid.).

Naša istraživačka kretanja gradom nazivamo *hodajućim etnografijama grada*.⁸ U istraživanjima u prijelopotresnom i u poslijepotresnom gradu koristile smo nekoliko formi istraživačkih šetnji koje su se izmjenjivale u tijeku istraživanja. Jedna tehnika je hodanje s osobom koja je sugovornik/kazivač i s kojom se provodi intervju u kretanju, hodanju gradom – *sušetački intervju* – oprostoreni dijalog u kretanju.⁹ Ingold i Lee (2006: 79–80) navode da hodanje s drugima omogućava poseban oblik društvene interakcije, komunikacije i bliskosti, koje se ostvaruju kroz dijeljenje ritma, istog vizualnog polja i tjelesnog angažmana u danom okolišu (i prema njemu). U tom smislu, govorenje, šutnja ili poduzimanje određenih radnji prilikom hodanja još uvijek podrazumijevaju “sudjelovanje u kontinuiranom protoku” – “može se reći da, kada hodamo zajedno, vidim ono što i ti vidiš. U tom smislu, s tobom sam u svojim pokretima, a vjerojatno i u svojim mislima” (ibid.: 80). U okviru sušetačkih intervjuova veliku pažnju usmjeravale smo na sugovornike, verbalnu i neverbalnu komunikaciju, iskaze emocija, praćenje ritma, tempa i načina hodanja. Istovremeno, usklađujemo ritam šetanja sa sugovornicima, postavljamo pitanja i usmjeravamo razgovor prema temi istraživanja. U odnosu na klasični intervju, kroz kretanje gradskim prostorom otvaraju se novi skupovi pitanja i asocijacija, evociraju sjećanja i imaginariji budućnosti.

Sušetački intervjui ponekad su kombinirani s klasičnim, lociranim intervjuom s istom osobom, što se posebice primjenjivalo u istraživanju poslijepotresne obnove. Šetnje su se odvijale nakon klasičnog intervjuova i redovito na inicijativu sugovornika, gotovo spontano, jer su željeli pokazati u konkretnom prostoru grada ono što su opisivali i komentirali u intervjuu. S obzirom na to da su sugovornici stanovnici središta grada čiji su domovi i “kvartovi” oštećeni u potresu te da su u poslijepotresnom razdoblju prilagođavali rute kretanja novonastalim materijalnim uvjetima, u ovakvim prilikama potrebno je promisliti o tome da se ne riskira retraumatizacija kroz poticanje na hodanje potresom oštećenim dijelovima grada. Također, sugovornici-sušetači sami su birali rute kretanja. One su često započinjale i završavale ispred njihova doma. Susret s materijalnošću (oštećenošću, razrušenošću, puknućima, propadanjem) o kojoj su govorili u okviru klasičnih/statičnih

⁸ U knjizi *Grad kao susret* (Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019) koristile smo naziv “šetajuće etnografije” definirajući šetanje kao dominantnu aktivnost na istraživanim trgovima u središtu grada u kojoj se sažimaju ležernost, slobodno vrijeme, prilike za okupljanja i susrete različitih vrsta. Nekoliko godina kasnije, iz današnjeg znanja, iskustva pandemije i potresa te promišljanja koncepata i istraživačkih iskustava i uvida, koristimo pojam *hodajuća etnografija grada* jer se njome definira glavni modus kretanja, bivanja i spoznavanja svijeta (hodanje, pješačenje), pri čemu se dodaje i odrednica okruženja u kojemu se hoda (grad). U daljnjem tekstu članka pojmovi “hodanje” i “šetanje” koriste se kao jednoznačnice, uz napomenu da se u poslijepotresnom istraživačkom kontekstu (zbog specifične konstrukcije terena) u velikoj mjeri gubi značenjska konotacija ležernog hodanja implicirana pojmom šetanja. Pritom uzimamo u obzir da je šetanje središtem grada i dalje moguće i prisutno u sveukupnosti svojih značenja u okviru življene svakodnevice stanovnika (šetanje ulicama središta grada manje pogođenim potresom, šetanje parkovima, trgovima i sl.).

⁹ U korpusu metodološke literature na engleskom jeziku takvi se intervjui u raznim inačicama nazivaju “go-along” (Kusenbach 2003), “talking whilst walking” (Anderson 2004), “walking with video” (Pink 2007), “walking with” i “transmaterial walking” (Springgay i Truman 2018), “sensobiographic walking” (Järviluoma 2016) te naglašavaju razne aspekte – kolaborativnost stvaranja znanja, vrijednost intergeneracijskih uvida, fenomenološku osviještenost, kreativne tehnike, politike hodanja/šetanja i dr.

intervjua djelovao je dodatno senzorno i afektivno pobuđujuće na sugovornike te je uključivao mnoštvo zastajkivanja i upotrebu pokaznih zamjenica: “o ovome sam ti pričao/la”, “pogledaj ovo”, “ovo nam se može srušiti na glavu!”. Sušetački intervjui, u odnosu na klasične intervjuje, omogućavaju uspostavljanje dinamičnih interakcija između istraživača i sugovornika-sušetača tijekom kretanja. Dijaloška razmjena omogućuje nijansirano razumijevanje perspektiva sudionika istraživanja te dublje uvide i razjašnjavanje značenja artikuliranih u okviru lociranih intervjuja.

Drugu vrstu hodajućih etnografija čini samostalno pješачko istraživačko kretanje gradom, *solitarne šetnje* koje nisu u potpunosti lutalačke, već tematski i problemski osviještene te stoga i usmjerene u smislu fokusa gledanja, slušanja, doživljavanja i kretanja, iako se nastoji biti što otvoreniji i onome ne-usmjerenom. Osim toga, one nisu i potpuno bez razgovora jer uključuju neformalne, usputne, *impromptu* razgovore s prolaznicima, s onima s kojima se na trenutak susretnemo i ostvarimo neki kratki kontakt. Solitarno kretanje gradom, u odnosu na sušetački intervju, omogućuje istraživačici odabir i promjenu rute te posvećivanje veće pažnje na vlastite i tuđe ritmove i načine kretanja, odnose između ljudi i njihove okoline, ali i na emocionalno-afektivne krajolike koji se otvaraju prilikom prolaska ulicama grada. Ono omogućava promatranje tijekom sudjelovanja u gradskoj vrevi, gdje se svako zaustavljanje, analogno Ingoldovoj filozofiji hodanja, smatra tek prekidom kontinuirane šetnje. U tom smislu, istraživačica je više *wayfarer* nego *flâneur* – iako ponekad luta i promatra vedute poslijepotresnog grada, češće mora aktivno osmisliti i “iskrčiti” put do povratka na pločnik. Lutanja, skretanja i promjene rute kod istraživačice nisu besciljne, već određene ciljem potrage za poslijepotresnim materijalnim intervencijama u javnim prostorima grada. U potrazi za njima, prati ritmove njihova pojavljivanja u urbanom tkivu, velikim dijelovima puta sudjeluje u neometanom kretanju stanovnika pločnicima koji nisu okupirani preprekama i zaustavlja se kada naiđe na zaštitne, stabilizacijske, građevinske ili radne *intervencije-prepreke*, prolazi njima ili ih zaobilazi (ovisno o vrsti prepreke) i nastavlja dalje. U nizu takvih šetnji, usmjerenih na kretanje pločnicima (i ponekad kolnicima) grada, moguće je osvijestiti njihov tranzitni karakter. Posebice, uz poslijepotresne intervencije-prepreke na uskim pločnicima (skele, ograde i sl.), stacionarna istraživačica, koja se zaustavlja na jednoj takvoj točki radi promatranja, može djelovati kao još jedan ometajući element, posebice u okviru naizmjeničnih usporavanja i ubrzavanja ritma karakterističnih za prolaznje kroz prepreke ili uz njih. Odnosno, pridonosi “aritmiji” (Lefebvre 2004: 106) koja se uspostavlja u prostorima invadiranim preprekama. “Afektivni prostor” (Wellgraf 2018: 20) koji se ostvaruje u okviru takve dinamike materijalnosti i krećućih tijela često navodi na potrebu za pomicanjem s mjesta i nastavkom hodanja.

Kao treći oblik istraživanja grada hodanjem ističemo *suistraživačko sušetački razgovor*, odnosno zajedničko hodanje gradom dviju ili više istraživačica te razgovor tijekom hodanja u okviru kojeg se dijele razmišljanja, opažanja i impresije. U ovakvoj vrsti razgovora u zapažanja se u većoj mjeri uključuju znanja iz prethodnih istraživanja, komparacije, diskutiraju se teorijski pristupi i koncepti, razmjenjuju se uvidi iz različitih drugih istraživačkih situacija. Tijekom rada na projektu uočili smo vrijednost zajedničkih hodanja u istraživačke svrhe te

smatramo da je potrebno zasebno artikulirati i ovu vrstu pristupa kao potencijalno vrijedan doprinos istraživanju grada hodanjem. Spoznaje proizašle iz takvih razgovora implicitno su utkane i u ovaj rad.

Vlastita iskustva i zapažanja u svim vrstama hodajućih etnografija koje artikuliramo mogu se, i dapače pragmatično je bilježiti audiosnimanjem već u hodu, dok mislimo hodajući uronjeni u prostor, ambijent, atmosferu, koristeći intenzivnost naše osviještenosti i uočavanja. Veći stupanj orijentacije na vlastito otjelovljeno iskustvo hodanja gradom u kojemu živimo od rođenja pridodaje istraživanju autoetnografske elemente. Vlastitu uronjenost u teren osvještavamo sa svakim novim sušetačkim intervjuom, tim više ako su naši sugovornici u šetnji osobe s drugačijim iskustvima od našega, kao što su prije potresa bile šetnje s beskućnikom, sa slijepom osobom, ili s roditeljem djeteta s invaliditetom. Takve šetnje nukaju na promišljanje vlastite pozicioniranosti (društveno, rodno, prema sposobnostima i dr.) prilikom hodanja, percepcije prostora i interakcije u prostoru, kao i na sve ono što istraživački uočavamo ili pak ne uočavamo zbog vlastite pozicioniranosti. Također, važno je “potražiti” i ono što izostaje: ponekad je izostanak toliko radikalno da ga lako nalazimo, primjerice izostanak gotovo svih uobičajenih gradskih zvukova prilikom hodanja centrom grada neposredno nakon potresa. No, ponekad je za uočavanje izostanka potrebno osvještavanje, primjerice komparirajući razna iskustva s prethodnih hodanja ili čak iz drugih gradova; istraživačica može u hodu uočavati ono što uobičajeno izostaje, pa uputiti o tome ciljano pitanja sugovorniku koji možda, uslijed rutinizacije kretanja istim rutama, neke stvari ne uočava.

U svim vrstama hodajućih etnografija potrebno je, dakle, istančati osjetila, holistički pratiti kretanje, zbivanje, prostor, zvukove, mirise, ljude, interakcije, reakcije. Ovo je najbliže klasičnoj metodi “promatranja sa sudjelovanjem”, samo što se dokida primat vizualnoga i uključuje se praćenje svim osjetilima (multiosjetilna etnografija, usp. Pink 2009), a, također, ne odvija se praćenjem iz jedne točke, nego kinestetički, kretanjem kroz prostor i u prostoru i s prostorom, gdje mijenjajuće i krećuće kontinuirano otvaraju nove uvide. No, važno je istaknuti da je hodajuće iskustvo “koprodukcija između okoliša i osobe”, pri čemu su oboje u stanju “protoka” (engl. *flux*) (Ingold i Lee 2006: 72). Sukladno svemu prethodno u tekstu rečenome o konceptima i pristupima koji nas inspiriraju, smatramo da možemo postaviti tezu da klasična tehnika promatranja sa sudjelovanjem epistemološki raste u (*multi*)*percipiranje sa sustvaranjem*. Takvo hodanje gradom prema lokacijama koje istražujemo, između njih i u tim lokacijama, podloga je za stjecanje novih krećućih otjelovljenih iskustva.

Jedno od novih krećućih iskustava grada jest kretanje ulicama središta grada Zagreba nakon potresa 2020. godine. Porušeni i oštećeni dijelovi zgrada u prvim danima, pa potom njihovo ograđivanje i stabiliziranje potpornjima tijekom narednih godina, a konačno i zamah obnove od proljeća 2023. kojim su na ulice instalirane dizalice i skele, sve to utječe na promjenu svakodnevnog, rutiniranog, habitualnog pješačkog kretanja centrom grada ulicama, odnosno pločnicima. Upravo ta promjena ritma, korištenja dijelova ulica i

specifičan afektivni susret s upravo takvom izmijenjenom materijalnošću prostora i ljudima u prostoru, u središtu je analize u nastavku teksta. U našim hodajućim etnografijama vođene smo sudionicima istraživanja koji odabiru rute kretanja ili pak ciljamo rute kretanja koje su se u intervjuima ili kroz medijske prikaze pokazale kao neutralgične ulazne točke za razumijevanje promjena doživljaja grada i političkog subjektiviteta građana u razdoblju nakon potresa.

UKRATKO O POTRESIMA

Zagreb je pogodio potres 22. ožujka 2020. magnitude 5.5 prema Richteru s epicentrom u Markuševcu na sjeveroistočnom dijelu grada, a zbog prostorne blizine u gradu se značajno osjetio i potres 29. prosinca 2020. s epicentrom u okolici grada Petrinje jačine 6,2 prema Richteru; također, niz je naknadnih seizmičkih aktivnosti nakon oba potresa koje su trajale kroz duže vrijeme. Najveća oštećenja u Zagrebu dogodila su se u sjeveroistočnom dijelu grada (epicentar) te u širem donjogradskom centru (gradnja iz razdoblja druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća) gdje je i poginula jedna osoba. Katastrofa je nastala u kombinaciji prirodne sile i materijalnih učinaka višedesetljetne krize upravljanja gradom. U Zagrebu, međutim, za razliku od Petrinje, nije proglašeno “stanje nacionalne katastrofe” što će znatno utjecati na postupke obnove i nadležnosti, iako će i Zagreb i Petrinja, odnosno svih pet županija koje su zabilježile posljedice potresa u 2020. godini, biti obuhvaćeni zajedničkim Zakonom o obnovi.¹⁰ Slijedi višegodišnje razdoblje državno vođene obnove koja je u trogodišnjem periodu u Zagrebu većinom okrenuta javnim zgradama, a od proljeća 2023. uvećan je broj radova na pojedinačnim zaštićenim kulturnim dobrima i zgradama javne namjene, dok obnova privatnih stambenih zgrada teče zasebnom dinamikom i modelima privatnog i projektnog financiranja. Poslijepotresna obnova događa se u kontekstu različitih tijela zaduženih za obnovu pojedinih tipova zgrada, višekratno mijenjane legislative, kompliciranog i preadministriranog postupka prijave, često neriješenih imovinsko-pravnih odnosa te složenih raznorazinskih okvira financiranja (od nadnacionalnih (EU), nacionalnih do gradskih financijskih sredstava). Središte Zagreba, koje je u fokusu našeg bavljenja, zbog potresa, nesigurnosti i spore obnove, uvelike je depopulirano u proteklim godinama. Navedene društveno-političke okolnosti utkane su u poimanje grada, premrežuju se sa sedimentiranim znanjima i osjećajima o gradu iz prethodnog razdoblja u kojemu je zanemarenost održavanja grada pojačala trenutnu krizu, a novu izmijenjenu materijalnost ne čine samo potresom oštećene zgrade nego i mnoge poslijepotresne intervencije (podupirući stabilizatori napuklih zidova zgrada, ograde, skele i dr.) koje godinama stvaraju

¹⁰ U ovome radu fokusiramo se na Zagreb, konkretno na zagrebačko središte. Međutim, terensko istraživanje u Petrinji uvelike je utjecalo na sagledavanje situacije i interpretaciju zagrebačke poslijepotresne stvarnosti, a oba su grada temelj opsežnijeg istraživanja. U ovome radu poslijepotresno stanje u Zagrebu koristi se kao prizma propitivanja okvira, mogućnosti i potencijala istraživanja grada hodanjem, kao, dakle, samo jednim od segmenata ukupnog istraživanja.

prepreke u korištenju gradskih pločnika. U naše uvide stečene hodanjem središtem grada uvijek su utkana promišljanja o različitim razinama stvaranja (poslijepotresnog) grada (od sistemskih čimbenika do afektivne svakodnevice), kao i njihova isprepletenost.

ULICE, PLOČNICI, RUTINE I RITMOVI

U našim razgovorima česte su bile reference na rutinizirano hodanje ulicama grada prije potresa. U urbanoj svakodnevici možemo posvjedočiti da pješачko kretanje poznatim urbanim prostorom od jedne do druge točke, tim više što je ono učestalije, često uključuje određenu razinu isključenosti, zamišljenosti i okrenutosti vlastitim preokupacijama, bez posebnog doživljavanja prostora i uličnog okoliša kojim se krećemo. Ova je tvrdnja još uočljivija kada je kontrastiramo s iskustvima osoba s invaliditetom koje si takvu rutinizaciju ne mogu priuštiti, dapače, u kretanju su, riječima jedne slijepice osobe, izložene “koncentracijskom transu” i “mentalnom naporu” te si ne mogu dozvoliti, zbog potencijalne životne opasnosti, da im “misli odlutaju” (usp. Šakaja 2019: 59).¹¹ Također, tvrdnja o “isključenosti” ne stoji i kada se uspoređuje s hodanjem kroz nama nepoznate ulice u kojima ćemo intenzivnije i svjesnije pratiti znakove i zvukove, prijelaze i semafore, orijentirati se svim osjetilima. No, višekratno, učestalo i rutinizirano hodanje (istim) ulicama nije toliko osjetilno pobuđujuća aktivnost. Razlog tome nije izostanak podražaja, naprotiv, kretanje gradom karakterizirano je kontinuiranom izloženošću i sudjelovanjem u stvaranju različitih supostojećih senzornih utisaka, interakcija i iskustava. Početkom 20. stoljeća sociolog Georg Simmel (1969 [1903]) prepoznao je odgovore na tu hiperstimulaciju kao “blazirani stav” (engl. *blaised attitude*) stanovnika, karakteriziran indiferentnošću i emocionalnom nepovezanošću s okolinom u okviru rutinskog kretanja gradovima u razdoblju modernosti. Ta modernost važna je i stoga što definira produkciju prostora (usp. Low 2017) i karakter ulice: u konkretnom zagrebačkom slučaju to je pravilan ortogonalni raster ulica nastao urbanističkim oblikovanjem krajem 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća. Većina ulica Donjega grada (koji je ovdje u fokusu), kao i u drugim europskim gradovima iz toga razdoblja, namijenjena je tranzitu, prolasku od jedne točke do druge¹² i to pločnicima uz blokove zgrada koje naglašavaju pravocrtnost uzdužnog kretanja.

Pločnici, kao dio javnog prostora, odnosno javne površine namijenjene kretanju pješaka u okviru društveno-prostorne organizacije grada,¹³ predstavljaju podrazumijevani i

¹¹ Citirane riječi odnose se na kazivanje jedne slijepice osobe u radu Laure Šakaje (2019).

¹² Dok je ulica namijenjena tranzitu, šetnje i promenade u zagrebačkom životu druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća rezervirane su za nove oblike javnih prostora – javne trgove (usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019: 92–93). Također, osim specifičnog profila ulica u modernim (europskim) gradovima navedenog razdoblja usp. različite karaktere ulica u predkolonijalnom gradu ili u modernističkom gradu (npr. Holston 2006; Gulin Zrnić 2009).

¹³ Iznimka su zone s prometom u mirovanju (dijelovi grada u potpunosti prilagođeni pješачkom kretanju) koje na planirani način promiču veću kvalitetu života u gradu, usporavaju urbani tempo i naglašavaju važnost pješачkog kretanja za uspostavu emocionalne povezanosti s gradom (Pierce i Lowhon 2015).

neupitni dio urbane infrastrukture. Namijenjeni sigurnom prolasku većeg broja pješaka, pločnici su često obilježeni regulacijskim prometnim elementima na raskrižjima ulica. Svaki oblik zadržavanja u prolasku tim javnim prostorima (u okviru slučajnih susreta ili nekog neočekivanog događaja) bit će kratak, što jasno pokazuje tranzitnu namjenu pločnika i internalizaciju te namjene kod pješaka. Također, rutinizirano (i blazirano) pješačko kretanje u urbanom prostoru proizlazi i iz discipliniranja krećućeg tijela kroz prostorne zadatosti, socio-kulturne konvencije, naučeno ponašanje i temporalne režime. Poznavanje i podrazumijevanje društvenih pravila, normi i konvencija pješačkog ponašanja istovremeno uvjetuje i proizlazi iz prostorne organizacije (središta) grada, a pješačko kretanje biva ostvareno, ograničeno i navođeno u okviru tog dijalektičkog odnosa.

Kretanje ulicom i pločnikom ritmizirano je semaforima i na neki način sinkopirano svime onime što se nalazi na ulici, a dio je suvremenog gradskog života ukazujući na svakodnevne životne prakse, društvene probleme, festivalizaciju grada ili komercijalizaciju prostora, između ostaloga. Pravocrtno se hodanje pločnikom i prije potresa prilagođavalo zaobilaženjem kanti za smeće, zastajkivanjem uz ulične svirače koji su se smjestili na nekom uglu, provlačenjem uz parkirana dostavna vozila, prolascima uz stolove i stolice kafića i restorana raširenih na pločniku ili pak zaobilaženjem povremeno postavljenih građevinskih ili zaštitnih ograda radi hitnih infrastrukturnih radova ili održavanja. Neke od ovih uličnih intervencija bile su trajnije naravi i postale su dio prihvaćenih urbanih navika (kafići na ulici), a neke su bile privremenog karaktera (popravci, obnova fasada). Međutim, potres 2020. godine donosi brojne i nove unose u prostor koji će postati *trajnije privremeni*: pločnike središta grada mjestimično su zaposjele stabilizacijske i zaštitne prostorne intervencije (stabilizacijski potpornji oštećenih zgrada, zaštitne ograde koje pješake odmiču od zgrade, skele, koridori za prolaz). Uz sporadične obnove stambenih i javnih zgrada tijekom trogodišnjeg razdoblja “zastoja u obnovi”, početkom proljeća 2023. započelo je ono što se u okviru terenskog istraživanja moglo pratiti kao svojevrsni “zamaš u obnovi”, a odnosi se na intenziviranje radova na pojedinačnim zaštićenim kulturnim dobrima i zgradama javne namjene u središtu grada. To je rezultiralo dodatnim okupiranjem javnih površina grada brojnošću skela i ograda koje zauzimaju čitave pločnike i blokiraju prolaz pješaka na dužim dionicama. Ritmovi i zvukovi izgradnje nadopunili su “buket” (Lefebvre 2004: 30) urbanih ritmova. Njima su se pridružila aritmična kretanja stanovnika središta grada.

U pokušaju prelaženja poslijepotresnih prostornih intervencija i dolaska do željenog odredišta, improvizacijske vještine i taktike pješaka dolaze do izražaja, a njihova se senzorna percepcija izoštrava. Odnosno, hodanje gradom postaje “koncentrirano”. Važna odrednica prostornih intervencija-prepreka jest da, kao i ostale vrste prepreka, djeluju kao “urbani *pacemaker*” – materijalni “entiteti koji kontroliraju ili utječu na ritmičku aktivnost” (Parkes i Thrift prema Salazar 2020: 21) i mogu utjecati na promjenu odnosa prema mjestima koja materijalno transformiraju. Koristeći Lefebvreovu (2004) “ritmanalizu”, moguće je promjenama ritmova i tempa kretanja ostvarenima u susretu s intervencijama-preprekama pristupiti kao malignim “aritmijama” u okviru urbane “poliritmije” (ibid.: 77). Riječ je o čvorištima narušenih ritmova i tempa hodanja koji u okviru procesa obnove

zadobivaju kronični karakter te utječu na promjene doživljaja grada i (ne)mogućnost zamišljanja njegove budućnosti. Zastoji, ubrzavanja i usporavanja pješačkog kretanja koji se događaju u okviru susreta s materijalnošću prostornih intervencija utječu na temporalne odrednice svakodnevice, diskretno dovodeći u odnos prostor i temporalnost.

No, i potresom oštećene zgrade prepune su ritmova – one neobnovljene osvještavaju ritmove propadanja inherentne svoj materijalnosti (ubrzane nakon potresa), stabilizirane (potpornijima) ukazuju na zastoj ili sporost procesa obnove, dok one koje se obnavljaju vrve ritmovima izgradnje usmjerenima prema budućnosti. Upravo zbir tih ritmova i njihovih temporalnih odrednica gotovo četiri godine nakon potresa ukazuje na sveukupni proces obnove kao spor i neujednačen. U disonantne ritmove inherentne poslijepotresnim urbanim materijalnostima upisani su nedostaci političke dimenzije procesa obnove. U poslijepotresnom kontekstu, ti ritmovi se pridodaju brojnim drugim ritmovima karakterističnima za urbanu svakodnevnicu – mehaničkim (semafori), prostorno-infrastrukturnim (ritam prostornog rasporeda zebri i raskrižja), ali i mnogostrukim ritmovima ljudi i drugih živih bića, ritmovima izmjene dana i noći te godišnjih doba (i za njih karakterističnih vremenskih uvjeta). U konačnici, i potresi su dio dubokog, geološkog ritma. Ritmanaliza nas senzibilizira na prepoznavanje svih tih ritmova i njihov relacijski odnos s otjelovljenim iskustvom kretanja stanovnika središta grada (*wayfarer*), pa tako i promjenama ritma i načina kretanja.

No, treba reći da je ritam propadanja grada bio uočljiv i ranije te postaje važan za razumijevanje “vrijemeprostora” (Knight 2021: 7) poslijepotresnog Zagreba. Mnogi su sugovornici o tome govorili u intervjuima i prije potresa: “raubanje” i “ruiniranje” grada bile se metafore opisa zapuštenosti, posebice donjogradskeg urbanog tkiva. Iznimno razdoblje obnove u zagrebačkoj povijesti smješta se u osamdesete godine kada je uslijed priprema za Univerzijadu (1987.) obnovljen veći broj fasada u centru grada (Zekić 2007).¹⁴ I unatoč tome što se to odvijalo u kontekstu politički i financijski kriznih godina, tadašnja se obnova percipirala kao zamašnjak svekolikog urbanog razvoja i afektivno je bila nabijena optimizmom i nadom (usp. Gulin Zrnić i Škrbić Alempijević 2019: 199–202). S godinama i desetljećima grad je ponovno zapušten, a što je bilo najvidljivije i najopipljivije opet na fasadama, kao znakovima višedesetljetne krize upravljanja gradom. Vidljivi ritmovi propadanja zgrada odražavali su dugotrajni širi proces ruinaacije grada. Te napukline na fasadama i zgradama možda nisu bile najveći problem upravljanja Zagrebom, ali kao da su nagovijestile moguće posljedice nebrige za grad i njegove stanovnike. Kada je potres u ožujku 2020. pogodio Zagreb, a čiji su stanovnici tada već bili ugroženi društveno-zdravstvenom krizom pandemije bolesti COVID-19, napukline u materijalnom i društvenom tkivu počele su se nazirati. No, Zagreb je “ostao stajati”, a katastrofa u gradu nije službeno proglašena. Dok je Petrinja (pogođena potresima nekoliko mjeseci kasnije) postala metonimijom potresnog razaranja na Baniji, poslijepotresni kontekst u Zagrebu potisnut je na margine političko-medijskog diskursa obnove.

¹⁴ U članku o Univerzijadi Jasenko Zekić navodi da je “obnovljeno 65 fasada u centru grada, pri čemu je zbog manjka novca bilo reducirano stotinjak fasada” (2007: 309). Onodobni novinski osvrti komentirali su tu “vizualnu šok terapiju” i propitivali fasadizaciju Zagreba (usp. naslove članaka koje autor koristi kao izvore) (ibid.).

KORIDORI, KOLNICI, KORACI I KRIZE

Obnavljanje pojedinačnih zgrada nije novost u poslijepotresnom gradu – dio zgrada u Zagrebu obnovljen je ranije, dio još čeka na obnovu, neke fasade su poduprte stabilizatorima, neki koridori za prolaz pješaka stoje na svom mjestu već gotovo četiri godine, a neki zaštitni i stabilizacijski elementi (pa čak i dijelovi zgrada) su se urušili.¹⁵ Na pitanje kako je “zamah u obnovi” utjecao na njezino iskustvo kretanja gradom, Ana, četrdesetogodišnja stanovnica središta Zagreba, uzrujano je odgovorila da je “još gore nego prije”. Naime, dio središta grada u kojemu ona živi u velikoj je mjeri oštećen u potresu, tako da je prve dvije godine nakon potresa provela navikavajući se na potencijalno ugrožavajuće aspekte izmijenjene materijalnosti svog “kvarta”, kako naziva uže područje svog življenog prostora i svakodnevnog pješačkog kretanja. Nakon dvije godine vrlo sporog tijekom preadministrirane obnove i relativno trajnog rasporeda intervencijskih elemenata u prostoru, “naviknula se” na poslijepotresno stanje, prilagodila svoje kretanje i uspostavila nove rute kretanja (što govori u prilog “rutinizacije kronične krize”,¹⁶ Knight 2021: 127). Ipak, novi zamah obnove zgrada u dijelu središta grada u kojemu živi i svakodnevno se kreće narušilo je rutine kretanja koje su bile “novouspostavljene” u razdoblju “čekanja na obnovu”.

“Uzeli su nam pločnike!”, tim riječima Ana je pokušala objasniti razloge svoje uzrujanosti, nastavivši opisivati kako intervencije “samo niču”, uzrokujući nemogućnost navikavanja na njihov prostorni raspored i uspostave stabilnih rutina. Takva vizura grada, kao onog koji nepredvidivo buja, zadirući u prostor namijenjen pješacima, ukazala je na veliku važnost pločnika u pravu na središte grada kao jednom od temeljnih “prava na grad” (Lefebvre 1968; usp. Mitchell 2003). Odnosno, ukazala je na to da (posebice za stanovnike dijelova središta grada najviše pogođenih potresom) i prostorne intervencije koje su sastavni dio dugo čekane materijalne obnove predstavljaju “prostornu nepravdu” (Soja 2010; Low i Iveson 2016), napose ako se uzme u obzir spori tempo procesa obnove, njezin nepredvidiv tijek i neizvjestan kraj. Ta je nepravda posebno izražena ako se uzmu u obzir različite ranjive skupine stanovnika kojima je kretanje pojedinim dijelovima grada bilo otežano i u razdoblju prije potresa – osobe s invaliditetom, starije i nemoćne osobe, djecu koja hodaju u školu i na izvanškolske aktivnosti.

Ritam hodanja je ritam cjelokupnog krećućeg misaonog tijela i mijenja se u okviru afektivnog odnosa s drugim stanovnicima i materijalnošću prostora. Postoji razlika u afektivnim prostorima koji se stvaraju u okviru susreta s dugotrajnim i manje prostorno invazivnim

¹⁵ Eklatantni primjeri su urušavanje skele i dijela zgrade Muzeja za umjetnost i obrt u svibnju 2023. (<https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/drama-u-zagrebu-srusila-se-skela-i-dio-fasade-u-centru-grada-na-terenu-hitna-pomoc---779654.html> (pristup veljača 2024.)) te urušavanje skele u Petrinjskoj ulici u veljači 2024. (<https://www.vecernji.hr/zagreb/srusila-se-skela-u-centru-zageba-postoji-mogucnost-da-je-zatrpala-osobu-1745134> (pristup veljača 2024.)). Uz takve vijesti, u poslijepotresnom razdoblju česta su i izvještavanja o padanju dijelova fasada na pločnik (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/zagreb/komadi-ostecene-zgrade-umalo-pali-na-dvije-djevojke-oglasili-se-iz-spc-a-krivi-su-prebrzi-tramvaji-15051128> (pristup veljača 2024.)).

¹⁶ Socijalni antropolog Daniel M. Knight definira “rutinizaciju kronične krize” kao uspostavu trajnog osjećaja familijarnosti s uvjetima krize putem različitih mehanizama nošenja s dugotrajnim kontekstom života u krizi.

stabilizacijskim i zaštitnim intervencijama (stabilizatorima i koridorima) te s intervencijama koje zatvaraju prostor pločnika oko zgrade koja se nalazi u procesu obnove (zaštitnim ogradama). Prve, saznajemo iz istraživanja, većinom izazivaju iritiranost onih koji hodaju gradskim središtem, dok druge često, uz iritaciju, izazivaju ljutnju i osjećaj izvanrednog stanja.

Za stanovnike grada poslijepotresna materijalnost značila je (novu) prilagođavanje u kretanju, primjerice, prilikom nailaženja na natkrivene prolaze na ulici, sastavljene od konstrukcija skela, koridore koji imaju za cilj štititi prolaznike od ugroze pada oštećenih dijelova zgrade ili pak radova na objektima:

Gurajući romobil po pločniku i prilazeći koridoru, razmišljala sam na koji način i kada da prođem kroz koridor, a da izbjegnem nepotrebno naguravanje s grupicama ljudi koje su nadolazile. Zastajkivanje ispred koridora i taktičko promišljanje kako da dođem na drugi kraj koridora ukazalo mi je na kretanje javnim prostorom poslijepotresnog grada kao važnu istraživačku temu. Koridor se uspostavio kao hodnik u javnom prostoru, izazivajući mi osjećaj klaustrofobije i iritiranosti. Prvi poriv mi je bio da u budućnosti izbjegnem tu lokaciju. (terenska bilješka (Mirna), Branimirova ulica, 23. 2. 2022.)

Znak upozorenja i koridor za prolaz pješaka u Petrinjskoj ulici, fotografirala Mirna Tkalčić Simetić, prosinac 2022.

Pri susretu s koridorima za prolaz još uvijek se zadržavaju konvencije i norme hodanja pločnikom kao što je održavanje razmaka i linearno kretanje, ali uz povremeno ubrzavanje, usporavanje ili zastajkivanje, pa i natiskivanje da se propuste drugi prolaznici. S druge strane, hodanje uz zaštitne ograde, pri čemu se često silazi s pločnika na kolnik, pretvara urbani krajolik u džunglu, osvještavajući rizike od stradavanja u prometu, uz sve druge potencijalne ugroze koje nosi destabilizirana poslijepotresna materijalnost. U tom kontekstu *wayfaring dimenzija* hodanja najviše dolazi do izražaja, pretvarajući svakodnevno kretanje gradom u izvanredno stanje, hodače u istraživače nepoznatog, a opasnosti gradilišta, regulatore prometa (semafore) i sam gradski promet u divlje životinje koje vrebaju iz zakutaka tog nepoznatog terena. Svaki je korak put u nepoznato, a svaka odluka zasniva se na procjeni i navigiranju puta, odabiru nove rute, promjenama ritma i smjera kretanja. Ubrzo se hodač vraća na neki drugi pločnik, preusmjerava rutu kretanja, ritam hodanja se normalizira ili pak ubrzava, jer sada hodač već možda kasni tamo kamo se uputio. Osjećaj nelagode i iritacije blijedi, ali ostaje utkan u otjelovljenom iskustvu tog susreta.

Zaštitna ograda gradilišta u Zvonimirovoj ulici,
fotografirala Mirna Tkalčić Simetić, studeni 2022.

Sa zaštitnom ogradom gradilišta koja je okupirala čitav pločnik Mirna se susrela tijekom hodanja Zvonimirovom ulicom prema Trgu žrtava fašizma, također gurajući romobil po pločniku. Obnavljala se privatna zgrada tik uz poznati ugostiteljski objekt, a na početku i kraju pločnika stajao je znak obavijesti o obilasku za pješake. Osupnuta brojem ljudi koji su se spuštali na kolnik i prolazili između zaštitne ograde i automobila, odlučila je sjesti na terasu spomenutog objekta i promatrati pješačko kretanje prolaznika.

Starije gospođe koje su išle s tržnice s kolicima, majka s djetetom, muškarci u odijelima, mladi ljudi različite dobi, svi su silazili na kolnik, pokušavajući ići što bliže vanjskom rubu pločnika. Kada je bilo upaljeno zeleno svjetlo za prolaz vozila, gledala sam kako se prometala pomiču ulijevo da osiguraju prostor za pješake na kolniku. Propuštajući učinak regulacijskog ritma semafora doveo je do deregulacije ritma pješaka uz zaštitnu ogradu, navodeći ih da se još više približe ogradi i ubrzavaju korake. Kada je bilo upaljeno crveno svjetlo za vozila, pješaci su se odmicali od ograde i slobodnije se kretali kolnikom. Upitala sam nekoliko prolaznika jesu li vidjeli znak obavijesti, a najčešći odgovor bio je da nisu te su nervozno komentirali prometni kaos u kojem su se našli. Nakon otprilike sat vremena, odlučila sam i sama proći tom dionicom kolnika. Kada se upalilo zeleno svjetlo za automobile, našla sam se pritisnuta između kamiona i zaštitne ograde, držeći romobil u nespretnom položaju ispred sebe. Nakon mnogih sličnih iskustava, odlučila sam potpuno odustati od vožnje romobilom središtem Zagreba. (terenska bilješka (Mirna), 3. 11. 2022.)

Iz navedenih ulomaka iz terenskog dnevnika izvjesno je da mnogi susreti s poslijepotresnom materijalnošću središta grada navode na promjenu navika kretanja tim prostorima. Nekoliko drugih solitarnih šetnji ukazalo je na načine na koje promjene vremenskih uvjeta utječu na nervozu prolaznika. Posebice iritabilnim i anksioznom pokazalo se hodanje središtem grada za kišnog vremena, kada kišobrani proširuju prostor misaonih krećućih tijela koja prolaze kroz koridore ili uz vanjski rub pločnika (zaštitne ograde gradilišta), mimoilaze se, zastajkuju te usporavaju ili ubrzavaju ritam prolaženja. Kišno, sklisko ili vjetrovito vrijeme uvijek donose izvanredne prilike u kretanju gradom, ali njihov utjecaj je poantiran u poslijepotresnom razdoblju. Osjećaj vjetra više nije samo strujanje zraka koje nam može smetati, uz njega ide, priča nam sušetačica Petra, i prašina koja sipi s devastiranih zgrada i gradilišta – sitni, gotovo nevidljivi taktilni podsjetnik na prostor i vrijeme kojim se krećemo. Percepcija ruiniranosti pojačana je i smradom, riječima sugovornika Marka, “grad smrdi, cijeli zrak je prepun te prašine, smrdi, po fekalijama, po neodržavanju, po raskopanom i vlazi, zagušljivo, nezdravo, težak zrak”.

U neformalnom razgovoru s Anom, sugovornica je ispričala svoju priču o susretima sa zaštitnim ogradama gradilišta i osviještenom *wayfaring* načinu kretanja poslijepotresnim središtem Zagreba. Zabrinuta je pričala o svojem iskustvu kada je kao pješak morala sići na kolnik nakon suočavanja s ogradama kao prostornim elementima koji zatvaraju prostor gradilišta na ulici. Opisala je kako, u grozničavom nastojanju da odredi novu rutu kretanja, ima osjećaj da “ide na živce” i građevinskim radnicima na gradilištu i vozačima prometala na kolniku. Prenijela je jedan opći osjećaj nervoze koji je amplificiran u svakodnevnim

praksama snalaženja u prometu nakon uvođenja novih intervencija u urbano tkivo. Nove intervencije pridonijele su osjećaju ugroze i nesigurnosti, koje je u nekoj mjeri uspjela potisnuti u razdoblju prije njihove implementacije – “uskoro ćemo svi nositi šljemove!”, nastavila je. Izostanak namjene dijelova pločnika na taj se način pokazao izvorom trostrukog opasnosti: one proizašle iz procesa raspadanja z/grada, iz procesa izgradnje i od ugrožavajućih situacija u prometu. Svaka nova intervencija u prostoru značila je i iskustvo *iznova* izmijenjene urbane svakodnevice. Taj je razgovor naveo Mirnu na novu solitarnu šetnju središtem Zagreba u prosincu 2023. godine: posjetila je neuralgične točke u urbanom tkivu o kojima je Ana govorila, a pritom je zastala na još nekoliko lokacija. Uočila je niz izvrnuća pješačkog ponašanja koja proizlaze iz izvrnuća podrazumijevanih prostornih kodova koji omogućuju neometano funkcioniranje gradskog prometa, a time i života. Slične komentare nalazimo i u sušetačkim intervjuima.

U blizini spoja Jurišićeve ulice i Trga bana Jelačića ograda gradilišta štiti prolaznike (ili gradilište?) punom širinom pločnika smještenom uz tramvajsku prugu. Pješaci, suočeni s tom preprekom, mahom silaze na uski prostor uz prugu, prolaze uz ogradu i vraćaju se na pločnik. U nevjerici sam gledala scenu u kojoj se dvije žene spuštaju na pločnik, a nekoliko metara iza njih u toj putanji pridružuje im se muškarac. Nakon što se začuje zvuk tramvaja iza njih, muškarac potrči, a dvije žene (koje su imale prednost u odnosu na njega), ubrzavaju korake. Svi se sretno vraćaju na pločnik. Nakon njih, istom rutom dolazi majka koja vozi dijete u kolicima. Zastaje pred ogradom, procjenjuje rizik prolaska uz nju, naglo skreće pod pravim kutom i energično prelazi cestu na obilježenu pješačkom prijelazu.

Iz svega dosad napisanog, izvjesno je da materijalne prepreke, posebice one koje potpuno ometaju pješačko hodanje po pločnicima, utječu na promjenu načina kretanja (ono postaje “koncentrirano”), smjerova i ruta kretanja, ritmova i tempa hodanja te afektivnog doživljaja samog kretanja kroz grad (javljaju se različiti stupnjevi iritacije, anksioznosti i straha). No, kako sveukupni zbir tih čimbenika utječe na doživljaj grada? Timothy Shortell i Everick Brown (2014: 17) navode da se hodanjem stvara intimnost s urbanim kontekstom i ljudima koji koriste urbani prostor. Čini se ipak da značajna promjena materijalnih uvjeta života u gradu (onih koji su vitalni za funkcioniranje urbane svakodnevice) može imati i suprotan učinak, dokidanje bliskosti, distanciranje. Odnosno, riječima kulturnog geografa Tima Edensora (2008: 123), “prepreke linearnom prolaženju i prisutnost opasnosti istovremeno defamilijariziraju prostor i iscrpljuju hodajuće tijelo”.

Tijekom šetajućeg intervjua 28-godišnja sugovornica Anđela, u okviru razgovora o poslijepotresnom kontekstu u Zagrebu (ali i širem kontekstu dugotrajne krize upravljanja), iznijela je mišljenje da Zagreb “odbija svoje ljude od sebe”. Za nju materijalno stanje grada u okviru sporog procesa obnove predstavlja tek još jedan (ali ključan) pokazatelj zapuštanja i nebrige za glavni grad Hrvatske i njegove stanovnike. Ideja grada koji odbija svoje stanovnike rezonira s Aninim poimanjem poslijepotresnog Zagreba kao živog bića koje prolifera na nepredvidive načine, a susreti s tim izdancima (intervencijama-preprekama) dovode do perzistirajućeg disrezonantnog usklađivanja s poslijepotresnom urbanom

materijalnošću, “proizvedeći disharmoniju, tenziju ili nelagodu” te navode na “anksiozno promišljanje” (Navaro-Yashin 2012: 213).

Mnogo stanovnika ostalih dijelova Zagreba navelo je da u poslijepotresnom razdoblju izbjegava pojedine (percipirano rizične) rute kretanja središtem grada ili odlazak u taj dio grada uopće. Navode da se osjećaju “nelagodno”, “neugodno”, “*uncomfortable*”, osjećaju “sram da moj grad u kojemu živim tako izgleda”. Grad koji odbija ljude postaje “zazoran” (engl. *uncanny*) (ibid.), a u sveukupnosti vremensko prostornog sklopa i sadašnjost postaje takvom, utječući na specifičan set odnosa između sadašnjosti, prošlosti i budućnosti. To očudjenje događa se upravo kroz susrete stanovnika s poslijepotresnom materijalnošću, posebice intervencijama-preprekama. Materijalnost napuklih fasada i poslijepotresnih prostornih intervencija na zgradama i oko njih predstavlja vidljivu i opipljivu ugrozu koja, kako pokazuju kazivanja, biva shvaćena kao iskaz političke nebrige. Upravo tako afektivno i značenjski saturirana materijalnost navodi otjelovljeno kretanje pješaka središtem grada. Takva materijalnost (u dužini svog trajanja i apostrofirana potresom, kao i odnosom prema njegovim posljedicama) rezonira kao okvir političkog i upravljačkog odnosa prema gradu. Kroz kretanje u okviru susreta s politički transformiranom materijalnošću generira se promjena doživljaja grada.

Ta se materijalnost odnosi ponajviše na različite vrste poslijepotresnih prostornih intervencija-prepreka, o kojima je već bila riječ. Razlika “uobičajenih” prepreka na koje možemo naići na tranzitnim javnim površinama grada i poslijepotresnih prostornih intervencija-prepreka je upravo u načinima na koje, iz očista stanovnika, nepredvidivo niču te blokiraju, usporavaju, ometaju ili preusmjeravaju prolaz pješaka na duže razdoblje. No, još važnije, one su inherentno povezane s fasadama destabiliziranih zgrada te, samim time, utječu na (dotad nepropitivani) doživljaj grada kroz *gubitak* osjećaja sigurnosti i *neizvjesnost* upisanu u nemogućnost anticipacije kraja procesa obnove. U samu poslijepotresnu materijalnost (destabilizirane zgrade i poslijepotresne prostorne intervencije) upisane su političke odluke povezane s državno vođenim procesom obnove. Posljedično, susreti s tim (politički proizvedenim) materijalnostima u okviru hodanja gradom, uzrokujući derutinizaciju i nesvakidašnje promjene ritmova kretanja te generirajući iritaciju i tjeskobu (Bryant i Knight 2019: 47), utječu na doživljaj grada, načine uspostave odnosa spram budućnosti grada te dovode do transformacije političkog subjektiviteta stanovnika.

Kao što je već opisano ranije u tekstu, Anina priča govori o “navikavanju” na kretanje središtem grada u razdoblju “zastoja u obnovi” te ponovnu derutinizaciju pješačkih praksi i navika nakon početka “zamaha u obnovi”. Zbog takve dinamike u pokušaju ostvarivanja rutinizacije svakodnevice, između familijarizacije i defamilijarizacije s političkoprostornim uvjetima obnove, početak sustavnije realizacije planirane obnove nekih “tipova” zgrada¹⁷ za Anu nije označio uspostavu odnosa prema budućnosti kroz nadu u uspješan dovršetak tog procesa u nekoliko narednih godina. Sljedom navedenog, čini se da i količina i dužina

¹⁷ Riječ je o pojedinačnim zaštićenim kulturnim dobrima i zgradama javne namjene.

trajanja susreta s intervencijama-preprekama znatno utječu na doživljaj grada i mogućnost zamišljanja njegove budućnosti.

Kroz zamah u obnovi od proljeća 2023. godine, proces obnove središta grada upotpunjen je novim ritmovima i zvukovima, onima koji označavaju reizgradnju, naspram sukobljenih ritmova materijalnog (i društvenog) zastoja, propadanja i ruine. Sve se češće nailazi na obnovljene zgrade, ali uz njih i “relikte obnove” kako ih je nazvao jedan sugovornik, jer “dizalice i skele su maknute, kao gotova obnova, ali ostao je djelić skele iznad vrata koji nisu maknuli, na dva-tri parkinga ostane ispred brdo šute ili ostane komad ograde, sve to stoji, možda će ostati do daljnjega”. Unatoč tome što su nove intervencije mahom dijelom aktivacije procesa reizgradnje grada, za Anu one previše nasumično izranjaju, u previše dugom vremenskom periodu, da bi iz njih mogla donijeti zaključak da su (samo) privremeno rješenje koje vodi prema obnovljenom gradu. U susretu s preprekom koja je “niknula”, ruta kretanja (dolaska do planiranog odredišta) i svaki sljedeći korak postaju neizvjesni. Aspekt neizvjesnosti u okviru otjelovljenog kretanja gradom amplificiran je nemogućnošću anticipiranja nicanja uvijek novih poslijepotresnih intervencija u vremenskoprstornom rasteru grada, završetka procesa obnove, ali i nemogućnošću anticipiranja novog većeg potresa i/ili naknadnih seizmičkih aktivnosti u destabiliziranom i djelomično obnovljenom gradu. Rebecca Bryant i Daniel M. Knight (2019: 43) navode upravo nemogućnost anticipiranja budućnosti kao uzrok perpetuiranja anksioznosti neizvjesnosti koja karakterizira razdoblje kronične krize. U kontekstu Zagreba, poslijepotresno razdoblje krize može biti shvaćeno kao eskalacija višedesetljetne krize upravljanja gradom. Poslijepotresna materijalna transformacija prostora (pukotine i poslijepotresne materijalne intervencije) destabilizirala je društveno-prostorno tkivo, utječući na “prostorne prakse” (Lefebvre 1991: 8) stanovnika središta grada, njihov doživljaj i mogućnost zamišljanja grada.

U nekoliko sušetačkih intervjua, prilikom zastajkivanja na pločnicima grada i promatranja neke pukotine ili intervencije na zgradi, nekoliko sudionika istraživanja izjavilo je da ne mogu zamisliti budućnost obnovljenog središta Zagreba. Tako je 67-godišnja sugovornica Eva zastala na Europskom trgu i rekla: “Ne mogu zamisliti budućnost obnovljenog grada uz ovakvu politiku!”. Osim što sažima mnogobrojna promišljanja drugih sudionika istraživanja, ova rečenica govori u prilog pretpostavci da prostorno-temporalne odrednice poslijepotresnog razdoblja uvode mnogobrojne *aritmije* u urbanu poliritmiju, dovode do mnogih krivudanja linija kretanja (i života) te postaju potkom transformacije političkog subjektiviteta u razdoblju nakon potresa. Nadalje, očuđujući i defamilijarizirajući aspekt poslijepotresnih materijalnih intervencija u urbanom tkivu usko je povezan s (ne)mogućnošću zamišljanja budućnosti, kroz utkanost svakodnevice u “zazornu sadašnjost” (engl. *uncanny present*) (Bryant i Knight 2019: 44). U okviru tako doživljene sadašnjosti, neizvjesna budućnost postaje nedohvatljiva imaginaciji uslijed nedostatka onih afektivnih sastavnica koje bi uspostavile most prema njoj. Na taj način temporalna dinamika svakodnevice biva usko povezana sa senzornim i afektivnim aspektom oprostornog iskustva krećućeg misaonog tijela koje se susreće s transformiranom materijalnošću poslijepotresnog središta grada.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovaj rad bavi se hodanjem kao etnografskom tehnikom, načinom spoznavanja, temeljnim načinom bivanja u svijetu te kao ulaznom točkom u razumijevanje ritmova i načina kretanja tranzitnim javnim prostorima (ulicama i pločnicima), a uvidi i rasprava temelje se na višegodišnjim kulturnoantropološkim istraživanjima Zagreba pri čemu se zahvaća razdoblje prije i poslije potresa koji su zadesili grad 2020. godine. Kroz taj istraživački kontinuitet (liniju istraživanja) omogućena je komparacija iskustava proizašlih iz hodanja stanovnika (i istraživača) ulicama središta grada u razdoblju prije i nakon potresa. Nadalje, njime je omogućeno i proširivanje i produbljivanje metodološko-epistemoloških postavki primijenjenih u istraživanju stvaranja (prijepotresnog) grada kroz mnogobrojne i raznovrsne susrete u (i s) javnim prostorima. U članku opisujemo i reflektiramo o provođenju *hodajuće etnografije grada* koje definiramo kroz tri oblika: *sušetački intervjui* uključuju istraživačicu i sugovornike, *solitarne šetnje* istraživačica te *suistraživački sušetački razgovori*, odnosno zajednička hodanja istraživačica. Svaki od navedenih oblika hodanja korištenih u okviru provođenja ove etnografske tehnike stvara drugačije dinamike i odnose, kao i perceptivnu koncentraciju i fokuse, ali u ključnome je omogućio proširivanje domene epistemološke pozicije, temeljno usidrene u mogućnostima spoznavanja hodajućeg misaonog tijela, posebice njegova (multi)osjetilno-afektivnog aspekta.

Takav je pristup ukviren kroz one korpuse teorijskih spoznaja kojima je moguće zahvatiti hodanje kroz prizmu njegove otjelovljene dimenzije i ritmičkog karaktera te složena prostorno-vremenska iskustva krećućeg misaonog tijela, ali i društveno-političke silnice koje na njih utječu u okviru dijalektičkog procesa proizvodnje (poslijepotresnog) prostora. Hodajući istraživački pristup opisan u ovom radu pokazuje da otjelovljena iskustva prolaženja kroz grad predstavljaju jednu od ključnih točaka u pokušajima narativizacije (promjene) doživljaja grada i (mogućnostima) zamišljanja njegove budućnosti. Sudionici istraživanja, stanovnici središta Zagreba, povelili su nas na kontinuiranu istraživačku šetnju ulicama grada, rutama koje su možda i sami izbjegavali, kako bismo se familijarizirale s afektivnim registrima u okviru kojih žive svoju svakodnevicu, ali i skupovima značenja koje joj pridaju.

Provedeno istraživanje koje predstavljamo, teorijski i metodološki postavljeno na opisane načine, dovelo je do uvida da je politički proizvedena poslijepotresna materijalnost (saturirana nesigurnošću i neizvjesnošću) utjecala na promjenu načina, navika i ritmova kretanja dijela stanovnika središta grada. Dvije faze obnove koje je bilo moguće pratiti iz perspektive višegodišnjeg etnografskog istraživanja (zastoj i zamah u obnovi) ukazuju na složenu dinamiku rutinizacije i derutinizacije pješačkog kretanja i same svakodnice u poslijepotresnom razdoblju. Takva dinamika utjecala je na izostravanje osjetilne percepcije prilikom pješačkog kretanja javnim prostorima središta grada, odnosno pojačala *wayfaring* (Ingold) dimenziju hodanja gradom. U okviru ponavljajućih susreta s prijetecom, opasnom i neugodnom materijalnošću poslijepotresne gradske svakodnice koja je postala trajnije privremena (skele, koridori, ograde, hodanje kolnikom, prašina i sl.) sa-

dašnjost je postala zazorna, usto i praćena i afektima iritacije, straha, ljutnje i anksioznosti, što sve zajedno dovodi do izbjegavanja korištenja ili čak uopće odlaska u gradski centar, te stvara percepciju da grad odbija svoje stanovnike, a što u konačnici otežava uspostavu odnosa spram budućnosti (grada). Upravo u tom slijedu procesa prepoznavamo da se događa i promjena političkog subjektiviteta građana. U takvim uvjetima života, mnoge se životne linije odmataju na način da se u vrludavom tijeku otklanjaju od prethodne putanje, u drugačijim ritmovima i poimanju vremenoprostora življene svakodnevice i onih silnica koje ga proizvode.

LITERATURA I IZVORI

- Abram, Sandi i Blaž Bajič. 2022. "Perception Against. Reflecting Ethnographically on the Sensory, Walking, and Atmospheric Turns". *Etnološka tribina* 45/52: 112–126. <https://doi.org/10.15378/1848-9540.2022.45.04>
- Anderson, Jonathan Mark. 2004. "Talking whilst Walking. A Geographical Archaeology of Knowledge". *Area* 36/3: 254–261. <https://doi.org/10.1111/j.0004-0894.2004.00222.x>
- Bajič, Blaž. 2016. "Gospoda Timothyha Ingolda prevrat znanosti". *Glasnik SED* 56/3-4: 17–30.
- Benjamin, Walter. 2002. *The Arcades*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Biti, Ozren. 2011. "Kamo s tijelom? Od kartezijanskog naslijeđa do studija tijela". *Etnološka tribina* 34/41: 7–45.
- Bryant, Rebecca i Daniel M. Knight. 2019. *The Anthropology of the Future*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collado-Vázquez, Susana i Jesus M. Carrillo. 2015. "Balzac and Human Gait Analysis". *Neurología* 30/4: 240–246. Dostupno na: <https://www.elsevier.es/en-revista-neurologia-english-edition--495-articulo-balzac-human-gait-analysis-S2173580815000358> (pristup 12. 1. 2024.). <https://doi.org/10.1016/j.nrleng.2015.03.004>
- Čapo, Jasna i Valentina Gulin Zrnić. 2011. "Oprostornjavanje antropološkog diskursa. Od metodološkog problema do epistemološkog zaokreta". U *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarna istraživanja prostora i kulture*. Jasna Čapo i Valentina Gulin Zrnić, ur. Zagreb, Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku, ZRC SAZU, 9–65.
- de Certeau, Michel. 2002 [1980]. *Invencija svakodnevice*. Zagreb: Naklada MD.
- Debord, Guy. 1958. *Theory of the Dérive*. Dostupno na: <https://www.bopsecrets.org/SI/2.derive.htm> (pristup 10. 1. 2024.).
- Edensor, Tim. 2008. "Walking through Ruins". U *Ways of Walking, Ethnography and Practice on Foot*. Tim Ingold i Jo Lee Vergunst, ur. Aldershot: Ashgate Publishing, 123–141.
- Frykman, Jonas i Nils Gilje, ur. 2003. *Being There. New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Lund: Nordic Academic Press.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gregg, Melissa i Gregory Seigworth, ur. 2010. *The Affect Theory Reader*. North Carolina: Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822393047>
- Gros, Frédéric. 2021 [2009]. *Filozofija hodanja*. Zagreb: VBZ.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2009. *Kvartovska spika. Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk.

- Gulin Zrnić, Valentina i Nevena Škrbić Alempijević. 2019. *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Hallam, Elizabeth i Tim Ingold. 2007. "Creativity and Cultural Improvisation. The Introduction". U *Creativity and Cultural Improvisation*. Elizabeth Hallam i Tim Ingold, ur. Oxford, New York: Berg, 1–24.
- Holston, James. 2006. "Modernistički grad i smrt ulice". U *Promišljanje grada*. Setha M. Low, ur. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 179–216.
- Hornborg, Alf. 2018. "Relationism as Revelation or Prescription? Some Thoughts on How Ingold's Implicit Critique of Modernity Could Be Harnessed to Political Ecology". *Interdisciplinary Science Reviews* 43/1: 1–11. <https://doi.org/10.1080/03080188.2018.1524685>
- Ingold, Tim. 2000. *The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London, New York: Routledge.
- Ingold, Tim. 2007. *Lines. A Brief History*. Oxon, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203961155>
- Ingold, Tim. 2010. "Footprints through the Weather-World. Walking, Breathing, Knowing". *Journal of the Royal Anthropological Institute* S121-S139. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9655.2010.01613.x>
- Ingold, Tim. 2011. *Being Alive. Essays on Movement, Knowledge and Description*. London, New York: Routledge.
- Ingold, Tim i Jo Lee. 2006. "Fieldwork on Foot. Perceiving, Routing, Socializing". U *Locating the Field. Space, Place and Context in Anthropology*. U Simon Coleman i Peter Collins, ur. Oxford, New York: Berg, 67–85.
- Ingold, Tim i Jo Lee Vergunst. 2008. "Introduction". U *Ways of Walking. Ethnography and Practice on Foot*. Tim Ingold i Jo Lee Vergunst, ur. Aldershot: Ashgate Publishing, 1–19.
- Jackson, Michael, ur. 1996. *Things as They Are. New Directions in Phenomenological Anthropology*. Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press.
- Järviuoma, Helmi. 2016. "Art and Science in Sensory Memory Walking". U *The Routledge Companion to Sounding Art*. Marcel Cobussen, Vincent Meelberg i Barry Truax, ur. New York: Routledge, 191–204.
- Jarec, Morana i Valentina Gulin Zrnić. 2021. "Ceste i stvaranje značenja kretanjem". *Narodna umjetnost* 58/2: 7–27. <https://doi.org/10.15176/vol58no201>
- Knight, Daniel M. 2021. *Vertiginous Life. An Anthropology of Time and the Unforeseen*. Oxford, New York: Berghahn Books. <https://doi.org/10.2307/j.ctv31xf53m>
- Kusenbach, Margarethe. 2003. "Street Phenomenology. The Go-Along as Ethnographic Research Tool". *Ethnography* 4/3: 455–485. <https://doi.org/10.1177/146613810343007>
- Lefebvre, Henri. 1968. *Le droite à la ville*. Paris: Anthropos.
- Lefebvre, Henri. 1991 [1974]. *The Production of Space*. Oxford, Malden: Blackwell Publishing.
- Lefebvre, Henri. 2004 [1992]. *Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life*. London: Continuum.
- Low, Setha. 2017. *Spatializing Culture*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315671277>
- Low, Setha i Kurt Iveson. 2016. "Propositions for More Just Urban Public Spaces". *City* 20/1: 10–31. <https://doi.org/10.1080/13604813.2015.1128679>
- Malinowski [Malinovski], Bronislaw. 1979 [1922]. *Argonauti Zapadnog Pacifika*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Marcus, E. George. 1995. "Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography". *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.24.1.95>
- Mitchell, Don. 2003. *The Right to the City*. New York: Guilford.

- Navaro-Yashin, Yael. 2012. *The Make-believe Space. Affective Geography in a Postwar Polity*. Durham, London: Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822395133>
- Nietzsche, Friedrich. 2008 [1882]. *The Gay Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pierce, Joseph i Mary Lowhon. 2015. "Walking as Method. Toward Methodological Forthrightness and Comparability in Urban Geographical Research". *The Professional Geographer* 67/4: 655–662. <https://doi.org/10.1080/00330124.2015.1059401>
- Pink, Sarah. 2007. "Walking with Video". *Visual Studies* 22/3: 240–252. <https://doi.org/10.1080/14725860701657142>
- Pink, Sarah. 2009. *Doing Sensory Ethnography*. London: Sage. <https://doi.org/10.4135/9781446249383>
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2022. *Gdje živi tvornica? Etnografija postindustrijskoga grada*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Rousseau, Jean Jacques. 1997 [1776–78]. *Sanjarije samotnog šetača*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Salazar, Noel B. 2020. "The Ambiguous Role of 'Pacemakers' in the Paradoxical Quest for a Proper Pace of Life". U *Pacing Mobilities Timing, Intensity, Tempo and Duration of Human Movements*. Amit Vered i Noel B. Salazar, ur. New York, Oxford: Berghahn, 19–35. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1tbhkg.4>
- Sheller, Mimi i John Urry. 2006. "The New Mobilities Paradigm". *Environment and Planning A* 38: 207–226. <https://doi.org/10.1068/a37268>
- Shortell, Timothy i Everick Brown, ur. 2014. *Walking in the European City. Quotidian Mobility and Urban Ethnography*. Farnham: Ashgate.
- Simmel, Georg. 1969 [1903]. "The Metropolis and Mental Life". U *Classic Essays on the Culture of Cities*. Richard Sennett, ur. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 47–60.
- Solnit, Rebecca. 2001. *Wanderlust. A History of Walking*. New York: Penguin Books.
- Soja, Edward W. 2010. *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press. <https://doi.org/10.5749/minnesota/9780816666676.001.0001>
- Springgay, Stephanie i Sarah E. Truman. 2018. *Walking Methodologies in a More-than-Human World. Walking Lab*. London, New York: Routledge.
- Sumartojo, Shanti i Sarah Pink. 2019. *Atmospheres and the Experiential World*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315281254>
- Šakaja, Laura. 2019. *Slijepi u prostoru grada*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Sveučilište u Zagrebu PMF.
- Thoreau, Henry David. 2016 [1862]. *Hodanje* [eseji]. Dostupno na: <https://elektronickeknjige.com/biblioteke/online/hodanje/> (pristup 10. 1. 2024.).
- Tkalčić Simetić, Mirna. 2016. *Hrelić. Antropologija prijepornog mjesta*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Zekić, Jasenko. 2007. "Univerzijada '87. Drugi ilirski preporod". *Časopis za suvremenu povijest* 39/2: 299–318.
- Vergunst, Jo Lee. 2008. "Taking a Trip and Taking Care in Everyday Life". U *Ways of Walking. Ethnography and Practice on Foot. Hampshire i Burlington*. Tim Ingold i Jo Lee Vergunst, ur. Aldershot: Ashgate Publishing, 105–121.
- Wellgraf, Stefan. 2018. "Hauptschule. Atmospheres of Boredom and Ruination". U *Exploring Atmospheres Ethnographically*. Schroer Sara Asu i Susanne B. Schmitt, ur. Oxon, New York: Routledge, 12–29. <https://doi.org/10.4324/9781315581613-2>

EXPLORING THE CITY ON FOOT

This paper deals with walking as an ethnographic technique, a way of knowing and being in the world, and as an entry point into understanding the rhythms and ways of moving through transit public spaces (streets and sidewalks). In our long-term cultural anthropological research of Zagreb, we rely, among other methods, on *a walking ethnography of the city*. In this paper, we present several of its constituents: co-walking interviews, solitary walks, and co-researcher co-walking conversations. The focus on walking expands the domain of the epistemological position, fundamentally grounded in the possibilities of the walking thinking body to know through *(multi)perception with co-creation*. The discussion relies on insights gained from walking through the center of Zagreb in the post-earthquake period, where encounters with the transformed materiality of the city and the necessary adjustments in movement and rhythm of walking are intertwined with changes in experiencing the city, the possibilities of imagining its future and the transformation of political subjectivity.

Keywords: walking ethnography of the city, methodology, Zagreb, streets, earthquake, post-earthquake reconstruction